

Շ. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆԵՐ

Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Մատենադարանի հնատիպ գրականության հավաքածուում պահվում է 1620 զիրք: Այդ զրքերից շատերը իրենց վաղեմի տեսքով, տպագրության և կազմարարության արվեստով, թղթի որակով, տառերի ձևով, քանդականկարչությամբ, տպագիր ու ձեռագիր հիշատակարաններով զգալի նյութ են պարունակում մատենագիտությամբ ու բանասիրությամբ զբաղվող գիտական աշխատողների համար: Այդ հավաքածուի մեջ կան բիրյիտգրաֆիական տեսակետից այնպիսի հազվագյուտ զրքեր, ինչպիսիք են առաջին հայտիպ զիրքը «Պարզայտումարը», տպագրված Վենետիկում, 1512 թվականին, հայ տպագրության նախահայր Հակոբ Մեղապարտի ջանքերով, և 1513 թվականին նույն տպարանից դուրս եկած «Ուրբաթագիրքը», «Տաղարանն» ու «Աղթարքը»: Մեծ արժեք է ներկայացնում նաև 1565 թ. Արզար դպրի ջանքերով Կ. Պոլսում իրեն իսկ հիմնադրած տպարանում, իրեն ձուլած տառերով տպագրած «Սաղմոսարանը», որից ինչպես կարծել է Թեոդիկը՝ միայն «մէկ օրինակ կը գտնուի Ամբրոսիոսեան մատենադարանը (Միլան)» («Տիպ ու տառ», էջ 40): Նույն տիպի զրքերից է «Տօմար Գրիգորեան»-ը, տպագրված Հոտմում, 1584 թ., Հովհաննես Տերզնցու ձեռքով, նույն Տերզնցու «Սաղմոսարանը» տպագրված Վենետիկում՝ 1587 թվականին, «Արհեստ համարողութեան ամբողջ և կատարեալ» թարգմանական աշխատությունը, տպագրված Մարսելում, Ոսկան Երևանցու տպարանում՝ 1675 թվականին, Մատթեոս և Ղուկաս Վանանդեցիների աշխատությամբ լույս տեսած «Բնարանութիւն իմաստասիրական կամ տարերարանութիւն» վերնագիրը կրող զիրքը, տպագրված Ամստերդամում՝ 1702 թվականին և այլն:

Բացի վերոհիշյալ և մի շարք այլ հազվագյուտ զրքերից Պետ. Մատենադարանի հայերեն հնատիպ զրքերի հավաքածուում կան նաև այնպիսիները, որոնք նորություն են հայկական մատենագիտության համար և դուրս են մնացել հայկական մատենագիտությանը նվիրված տպագիր աշխատություններից ու ցանկերից: Տե՛ս Ա. Ղազիկյանի «Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան նոր կեանքի» (Վենետիկ, 1909—12 թթ., հասցված է մինչև «Ն» տառը), Գ. Զարսյահանյանի «Հայկական մատենագիտութիւն» (Վենետիկ, 1883 թ.) Թեոդիկի «Տիպ ու տառ» (Կ. Պոլիս, 1912 թ.), Գ. Լեոնյանի «Հայ զիրքը և տպագրության արվեստը» (Երևան, 1946 թ.):

Հայ մատենագիտության ամբողջական ցուցակ կազմելու գործին նպաստելու մտադրությամբ ստորև նկարագրում ենք Պետ. Մատենադարանի հայերեն հնատիպ զրքերի հավաքածուից մեզ հայտնի դարձած այն զրքերը, որոնք, ինչպես ասացինք, մինչև այժմ չեն նկարագրված մատենագիտական աշխա-

տուժյուններում: Նկարագրվող գրքերից մի քանիսը ունեն կարևոր նշանակու-
թյուն հայ տպարանների պատմության հետ կապված սովերտոս որոշ հարցեր
լուսարանելու տեսակետից: Այդ հարցերին թուուցիկ անդրադառնում ենք ծա-
նոթագրությունների մեջ:

1. ԺԱՄԱԳԻՐՔ ԱՏԵՆԻ ՈՐ ՊԱՐՈՒ/ՆԱԿԷ ՅԻՆՔԵԱՆ ԶԱՅՍՈՍԻԿ/: Նախ
զկարգաւորութիւնս հասարակաց աղօթից Հա/յաստանեայց եկեղեցւոյ: Երկրորդ՝
զգիրս Սաղ/մոսաց Դաւթի մարգարէին: Երրորդ՝ զգիրս զՅուցակս Թո/նից Տէ-
րունականաց և ամենայն սրբոց ըստ պատշաճի աւուր /և Զորրորդ ըզհամառօտ
խրատս արարողութեանց ժամա/տեղեաց: Առ բնթերցօղսդ: /Վասն յամենայն
տեղիս/ ուր և գտանիցի եկեղեցի մերաղ/նեայց յոյժ ունելոյ ըզ/ հարկաւորութիւն
մատենիս այսորիկ տպուինեայ յօգնութիւն /յարախնամ արարչին, սկսաք/
ձեռնարկել ի տպումն սորին ի պայծառութիւն նորոյ/ Սիօնի և ի զսարճութիւն
եկեղեցական մանկանց. իսկ և ամե/նայն ի փառս մեծին աստուծոյ՝ Ուստի և
ձեր ընկալեալ /բարեսէր կամօք զհոգևոր զանձս զայս փառս վերընծա /եսչիք
ահաւոր աէրութեան ամենասուրբ երրորդութեան /որ է օրհնեալ յաւիտեանս
Ամէն/: Որ և բարեխօսութեամբ և աղօթիք սրբուհոյ աստուածածնին /և միշտ
կուսին Մարիամու և մաղթանօք և միջնորդութեամբ/ սրբոյն Սարգսի Զօրավա-
րին ևւ որդւոյն նորա Մար /տիրոսին ի հայրապետութեան ամենայն հայոց տե-
սան Արրահամու/ սրբազան կաթուղիկոսի: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյն
/Երուսաղէմի տեսան Գրիգորի բարերջանիկ եպիսկոպոսի/: Ի Կոստանդնուպօ-
լիս քաղաքի: Հրամանաւ նորին դի /տողի տեսան Յօհաննիսի արհիեպիսկո-
պոսի ի Բրւարե/րութեան հայոց. ՌՃՁԳ (1734) ի յամսեանն յունվարի ԻԳ:

64, ԿԵ—ՄԽԷ, ՃՁԶ, ՄԻԲ (=665) երկայուն էջեր: Դրոշմագարդ կաշե-
պատ տախտակե կազմ. կազմի տակ տպագրված գրքի թերթեր: Որպես պահ-
պանակ—մի կողմից՝ տպագիր գրքի թերթ: Վիճակ—բավարար: 27×17×5 սմ
չափի: Փորագրություններ 6, ՃԽԸ, ՃԿ, ՃՁԴ, ՄԴ, Ա,Գ էջերին: Ճակատա-
զարդեր յուրաքանչյուր հատվածի սկզբին: Բազմաթիվ զարդագրեր: Հիշա-
բառ չի գրված 5, 11, 13, 16, 31, ԿԵ, ԿԶ, Հ, ԶԱ, ՃԻԳ էջերին: Շարվածքի
չափը՝ 18×13 սմ:

Հրատարակություն — ժամանակագրական կարգով պետք է հաշվել
4-րդը:

Բովանդակություն. տրված է տիտղ. թերթի վրա:

Տպագրության պատմությունը. Տիտղոսաթերթի վրայի հիշատակարանից
իսկ իմացվում է, որ այդ ժամանակները ժամագրքի մեծ պահանջ է զգացվել
հայ եկեղեցիներում, որի համար Ղափանի Խոտանան գյուղի բնակիչ Հով-
հաննիսի որդի պ. մահտեսի Թումանը ցանկություն է հայտնել տպագրել գիր-
քը իր ծախքով «...ի վայելումն եկեղեցական մանկանց և ի փառս յիսուսի
քրիստոսի»... Ապա հիշատակարանում տաված է. «...Արդ որք բնթերցչիք զսս
հոգևոր բաղձանօք յիշեսչիք ի մարուր մաղթանս ձեր զվերոգրեցեալ բարե-
պաշտօն պատճառսն սորին ի աէր այսինքն մահտեսի Յօհաննջանն և զձեհան-
պաղան և զպարօն Կոստանտն և զպարօն Մովսէսն: ...Եւ յետոյ քան զամե-
նայն յիշեսչիք և զմատակարար տպման սորին զհող ոտից ձերոց և ծառայ
ամենեցուն զբազմամեղ տրուպ Արրահամ և զծնօղսն իմ: ...Այլ և յիշեսչիք

¹ Նոր տողերը ցույց ենք տալիս ուղղահայաց գծիկներով:

զաշխատաւորսն գործարանիս զշարող զազարարացն Ստեփաննոսի որդի տիրացու Յօհաննէսն և զցրողսն զազարարաց մահահաի Խաչերի որդի տիրացու Սարգիսն...» (Մատենագարան, հնատիպ գրքերի հավաքածու, № 1229):

2. ԳԵՐՔ /Աղօթից սրբոյն/ ԳԵՒԳՈՐԻ ՆԱՔՆ/կացույ Հոգեկիր/ Հահորի: /Տպեցեալ ի հայրապետութեան/ Սրբոյն էջմիածնի՝ Թէրրտաղ /ցի Տեառն Արքահամու Սրբազան/ Կաթողիկոսի: Եւ ի Պատրիար /դուքեան Սրբոյն Երուսաղէմի՝ /Տեառն Գրիգորի Մաքրազան/ Վեհի: Եւ յԱռաջնորդութեան /Պօլսոյս Կոստանդնու՝ Տեառն/ Յօհաննէսի Մեծի Աստուածաբան վարդապետի/ Թին Հայոց ՌՃՁԵ (1736) մայիսի 6Ը:

ՇԿէ զարդափակ երկսյուն էջեր. կաշեպատ տախտակե կազմ. կազմի տակ սպիտակ թուղթ. երկու կողմից գրքի թղթից երկուական թերթ պահպանակ: Վիճակը՝ բավարար: 21×15,5×3,5 սմ չափի: Բ էջին Գրիգոր Լուսավորչի և Յեթ էջին Յիսուսի խաչելութեան-փորագրութիւնները: Ծակատազարդեր Գ, ՅեԳ, ՆՇԲ էջերին: Բազմաթիվ զարդագրեր: Շարագարդեր: Վերջազարդ «Ե» էջին: Հիշարառ շկա Ե, ԺԶ էջերին: Շարվածքի չափը 18×12 սմ:

Հրատարակւորչուն—ժամանակագրական կարգով պետք է հաշվել 4-րդը: Բովանդակւորչուն. Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի: Յիշատակարան Մատենիս գրութեան: Վարք և կրօնք սուրբ հօրս մերոյ Գրիգորի Նարեկացոյն: Լուծմունք և բացայայտութիւնք հոգելից բանից լուսափայլ սրբոյ մատենիս: Գրիգոր Տաթևացոյ բանս գովութեան ի վերայ սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ: Հատվածներ շորս ավետարանիչներից: Յանկ գլխոյ Նարեկիս: Յիշատակարան սրբոց մատենիս տպեցման:

Ստորե բերում ենք հիշատակարանից համապատասխան հատվածներ, որոնք վերաբերում են գրքի տպագրութեան պատմութեանը: «...Տպեցաւ սուրբ գիրքս աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ՝ ...որ և էհաս ի կատարումն տպեցման ի Թին հայոց ՌՃՁԶ (1737) յունվարի ԻԲ: ...Յիշեսչիք վանցի տէր Ովասափի որդի Ասվատուրն, յուով օգտութիւն արար ընչիւք և այլ բանիւք: Յիշեսչիք իմ սիրելի եղբայր զարբին Օհանն որ ի պակասել գործարանէն երկաթեղէն իրքմի նա վաղէար առ նա և նա անարանջուք ոչ ձգեր յետն, այլ շուտով կատարէր թէ մի մնասցէ գործարանն դատարկ: ...Հուսկ յետոյ բան դամենեսին և զսրբագրող սրբոյ մատենիս... Ասլան, ...գրքակազմ Յարութիւն դպիրն յիշեսչիք ի տէրն... Յիշեսչիք աստանօր և զիս զմեղապարտ տպագրող գրքոյս թեքիրտաղցի Սարգիսի որդի Արքահամ ջընջին դպիրս... Յիշեսչիք և զշարող և ցրող զազարարացն...»¹:

Տիտղոսաթերթի, ինչպես նաև հիշատակարանների մեջ չի հիշված, թե որ քաղաքումն է տպագրվել գիրքը: Սակայն հայտնի է, որ թեքիրտաղցի Արքահամ դպրի (հետագայում կաթողիկոս) տպարանը գործել է Կոստանդնուպոլսում: (Պետ. Մատենագարանի հնատիպ գրքերի հավաքածու № 583):

¹ Այսպիսով, Թեքիրտաղցի Արքահամ Գրքի Տպարանը իր գործունեությունը կատանդնուպոլսում սկսել է 1734 թվականից և ոչ թե 1737 թվականից, ինչպես կարծել է Թեոդիկը (տե՛ս «Տիպ ու տառ», էջ 61): Այդ Տպարանի առաջին արդասիքը «Ժամագիրք աստենին» է տպագրված 1734 թվականին: Երկրորդը Գրիգոր Նարեկացու «Գիրք աղօթիցն» է տպագրված 1736 թվականին: Երրորդը՝ (Թեոդիկի կողմից առաջինը համարված) Մեսրոպ Երեցի «Պատմութիւն երջանիկ վարուց և մահուան Մեծին Ներսիսին» աշխատությունն է, տպագրված 1737 թվականին:

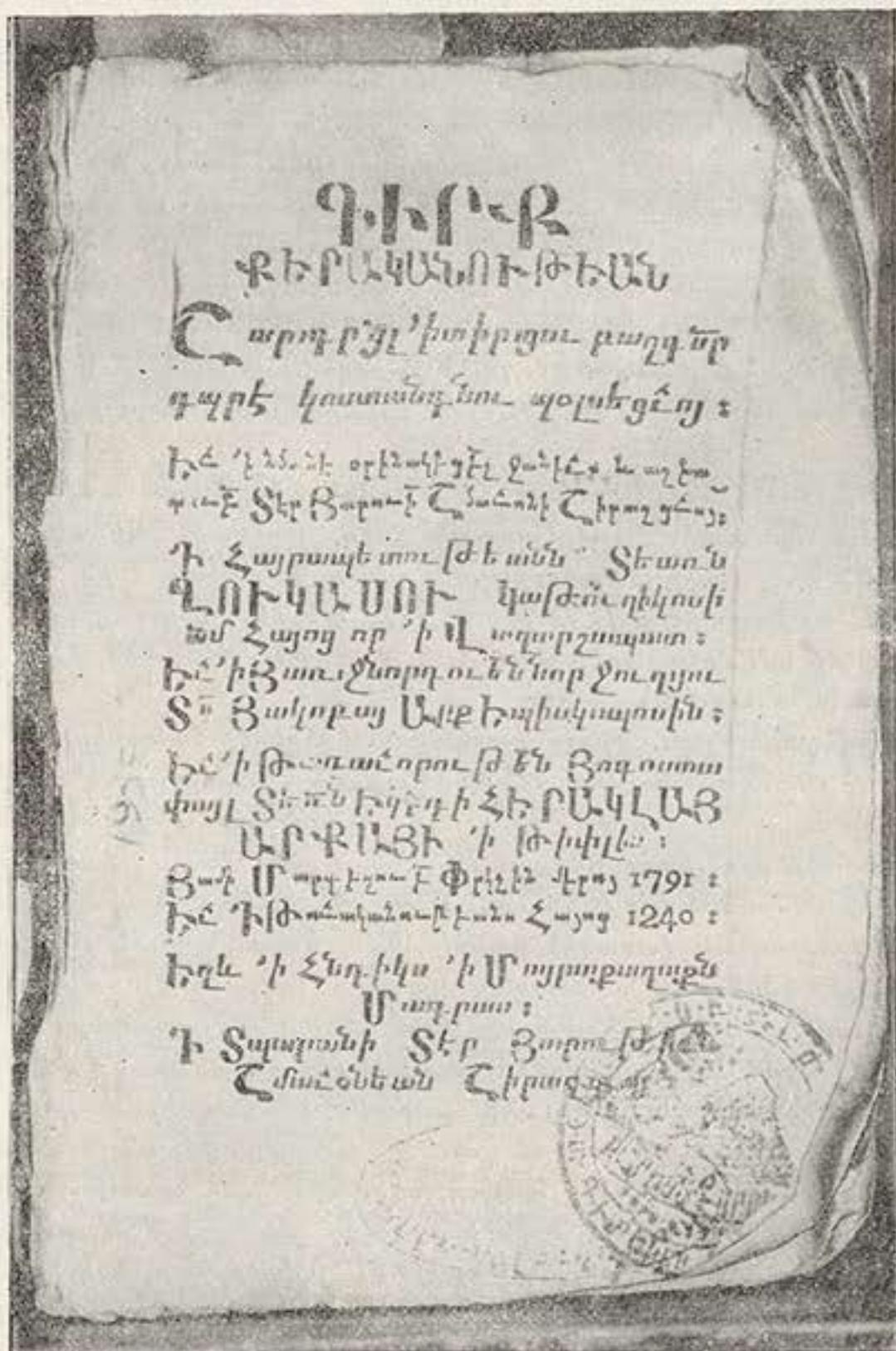

Նկ. 1. Խորհրդատեար սրբազան պատարագի, էջմիածին, 1788:

3. ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏԻ /ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻ/: Ըստ Արարողութեան Սրբոյ
Պէտրոս Հայաստանեայց: /Տպագրեցեալ ի Քրիստոսահիմն և ի/ Լուսան-
կար Աթոռոջ Սրբոյ/ Էջմիածնի: /Հրամանաւ Տեառն Ղուկասու/ Վեհափառ
Կաթողիկոսի ամենայնի Հայոց: /Յամի մարդեղութեան փրկչին ՌՉԸ (1788):
/Եւ ի թուականիս Հայոց ՌՄԼԷ:

Լե (35) երկայուն, զարդափակ էջեր. դրոշմազարդ կաշեպատ տախտակե
կազմ. մեկ կողմից 1 թ. պահպանակ. վիճակը — հնացած, կեղտոտ, քայքայ-

ված, անհարթ — դեղնած թղթե թերթեր. 29×21,5×1,5 սմ չափի. տիպոգ. թ. շրջափակված խորանով, որի շրջանակի վրա Թագևոսի, Բարթողիմեոսի, Ս. Պարթևի, Ս. Մեսրոպի, տ. Գյուտի և Հոհան Մանգակունու նկարները. կիսախորան Ե. էջին, փորագրություն Գ. էջին, վերջադարդեր Գ, Ը, Լ, Դ էջերին. ունի լուսանցադարդեր, զարդագրեր: Շարվածքի չափը 23×16 սմ:

Նկ. 2. Բաղդասար զպիր, «Գիրք քերականության», Մազրաս, 1791:

Հրատարակություն — 14-րդ:

Բովանդակություն. Խորհրդատետր սրբազան պատարագի: Յիշատակարան:

Փորագրություն. «Զքանդակողն նոր գրոցս և ամենայն պարագայիցն՝ զվարպետ Յարութիւնն, և զտիրացու Խաչատուրն»:

Տպագրության պատմությունը. խորհրդատետրը տպագրվել է Ղուկաս կաթողիկոսի հրամանով: Հիշատակարանի մեջ կարդում ենք. «...էսո զկատարումն նորոգ տպագրութեան սուրբ խորհրդատետրիս... ի թուականիս մերում ՌՄԼԷ, և ի սեպտեմբերի վերջն ի... Աթոս սուրբ էջմիածին: ...յիշեսջիք զչուղայու երևանցի և ի Սուրաթ քաղաքի բնակեալ... պարոն Աւետիսն... վասն զի... Աւետիքի խնդրանօրն և արդեամբն տպագրեցաւ սուրբ մատեանս: ...Այլ և յիշեսջիք... և զգրաշար Մաղաքիայն, և... զայլ աշխատաւորս գործարանիս...» (Պետ. Մատենադարան, հնատիպ գրքերի հավաքածու, № 1306):

4. ԳԻՐՔ /ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ/ Շարագրեցեալ ի տիրացու Բաղդասար /զպէ կոստանդնուպօլսեցոյ: /Նւ ի նմանէ օրինակեցեալ ջանիւք և աշխատութեամբ Տէր Յարութիւն Շմաւոնի Շիրազցոյ: /Ի Հայրապետութեանն Տեառն /ՂՈՒԿԱՍՈՒ կաթողիկոսի/ ամենայն Հայոց որ ի Վաղարշապատ: /Նւ ի Յոռաջնորդութեան նոր Զուղայու/ Տեառն Յակոբայ Արք եպիսկոպոսին: /Նւ ի Թագաւորութեան Յոգոստա/ փայլ Տեառն Երեւորդի ՀԵՐԱԿԱՍՑ ԱՐՔԱՅԻ ի Թիփլիս: /Յամի Մարգիւրութեան Փրկչին մերոյ 1791: /Նւ ի թուականութեանն Հայոց 1240: /Նզև ի Հնդիկս ի Մայրաքաղաքն/ Մաղրաս: /Ի տպարանի Տէր Յարութիւն/ Շմաւոնեան Շիրազցոյ:

Տրագ. թերթ, 601, ՈԲ—ՈԺԹ (=619) էջեր. կաշեպատ տախտակե կազմ. առանց պահպանակի. կազմի առաջին կողք պոկված: Վիճակը բավարար. $14,5 \times 10 \times 4$ սմ չափի: Փորագրություն տրագ. թ. հաշորդ էջին. ճակատագրող 306 էջին. նախագարդեր 1, 7, 13, 48, 110 էջերին. զարդագրեր: Շարվածքի չափը 10×6 սմ: Հիշարուեր շկան 2, 3, 4, 6, 301, 413, 420, 438 էջերին:

Հրատարակություն — 3-րդ:

Բովանդակություն. Գիրքը բաղկացած է երկու հատորից: Ա. հատորի տրագ. թ. «Պարզարանութիւն քերականութեան կարճառօտ և դիւրիմաց: Յոգագոս նոր եկելոց ի ուսումն գրոց պիտութեան...»: Հեղինակի նախարանը «Ուսումնասէր սիրելեաց իմոց յայտ լիցի» և «Ան մայրն իմ պանծալի սուրբ էջմիածին»: (7—304 էջ) Բ հատոր. տրագ. թ. «Հատոր երկրորդ քերականութեան. Կիրառութիւն մասանցն բանին: Որ է Շարամանումն ընդ իրեարս ըստ բերթողացն» (305—590): «Յոգագոս տաղից» (591—593): «Վերջարանութիւն զգրոյս առ բարեմիտ ընթերցողսդ» (594—600): «Յիշատակարան տպեցման»: «Յանկ և Յուցակ գլխաւոր բանից գրոյս»: (Յիշատակարան): (Վրիպակներ):

Տպագրութեան պատմությունը. Հարություն Շմավոնյանը գրքի տպագրութեան մասին հիշատակարանում գրում է. «...զգիրն քերականութեան Բաղդասար զպրի վերստին տպելով աւարտ հասուցի: ...Ի պատիւ... իմաստասէր, երջանիկ, սէզ և բարեջան երիտասարդացն Հայոց ի Մաղրաս բնակողաց: ...Արդ ի վախճանի բանիս յիշել մաղթեմ... Եփրեմ արքեպիսկոպոսն... զոր վասն նուիրակութեան եկեալ էր ի Մաղրաս, և եղև յատկապէս յորդորող, յառաջացուցանելոյ տպեցման գրոյս... Այլ և յիշեսջիք պարոն Յարութիւն Կարապետեանն... վասն առատաձեռնութեան և օգնական լինելոյ ծախուցն գործարանիս, նաև զձեռնասուն աշակերան իմ... զվաստակակիցն համայն գործոց տպարանիս զեալիկ Մատուր Զարիֆեանն... Այլ և զարեանասուն իմ զԿիրակոս Կարապետեանն Շիրազցին, քրտնաջան զաշխատաւորն գործարանիս և զկապարաշարն գրոյս: Նաև Յակոբն ցրուող կապարեաց տպարանիս... Հուսկ յետոյ և ինձ արարէք յիշման արժանի զի աղօթիւք ձերովք բարձցէ տէր զհիւանդութիւնս հոգւոյս անքմերելիի դառնութեան կազմողի տպարանիս՝

Ցարութիւն Քահանայիս որդւոյ Շմաւոնի ի... քաղաքէն Շիրազույ.. .և այսու զհինգ զիրս յառաջ ածի. ողորմութեամբն աստուծոյ...»:

Բաղդասար դպրի քերականութեան գիրքը ունեցել է երեք հրատարակութիւն: Առաջինը լույս է տեսել Կոստանդնուպոլսում 1736 թվականին Աստվածատուրի տպարանում: Երկրորդը՝ դարձյալ Կոստանդնուպոլսում 1771 թվականին, Աստվածատուրի որդի Հովհաննես դպրի տպարանում: Երրորդը մեր նկարագրած գիրքն է¹:

5. ԳՐԲՈՅԿՍ /ԿՈՉԵՅՅԱԼ ԸՈՒՆՇՍԱԸ/: Յերկուց ճառից՝ Սրբոյն Յօհաննու Ոսկերերա/նին յԱնդրիանդրեայ գրքոյ՝ յերրորդ և ի շոր/րորդ ճառիցն ոտանաւորեալ ի Յակօբայ Պատ/րիարքէ Կոստանդինուպօլսոյ. ի շահ և յօգուտ /կատարելութեան կենաց ցանկացողաց: /Յամի տեառն 1746: /Տպագրեալ ի վեհափառ Հայրապետութեան Լուսացն /ցուղ և Քրիստոսակերտ Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի՝ Տեառն /ՂՈՒԿԱՍՈՒ երիցս երանեալ Սրբազնասուրբ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: /Հրամանաւ՝ սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի Մայրազոյն նուիրա/կի՝ և Հիւսիսային կողմանս եղեալ ազգիս Հայոց՝ Առաքելաշա/ւիղ Առաջնորդի, Սանահնեցի երկայնարազուկ Արղութեանց՝ /Իշխանազնեայ Տեառն Յովսեփայ Պսակազարդեալ Սրբազան Արք /Եպիսկոպոսի, Հիմնադրի նոր Նախիջևանու և Գրիգորուպօլսու /Քաղաքացն Հայոց: /Արղեամբք և Մախիւբ, ի Հնդիկս՝ ի Սէյտապատ /բնակեալ, նոր Զուղայու Բերկրցի բարեացապարտ /Պարոն Նիկողայոսին: /Յամի Տեառն 1794, փետրվարի 1: /Ի տպարանի նորին բարձր Սրբազնութեան: /Ընդ հովանեաւ Երկնահանգէտ Սուրբ Խաչ /Վանիցն, որ ի նորն/ նախիջևան/:

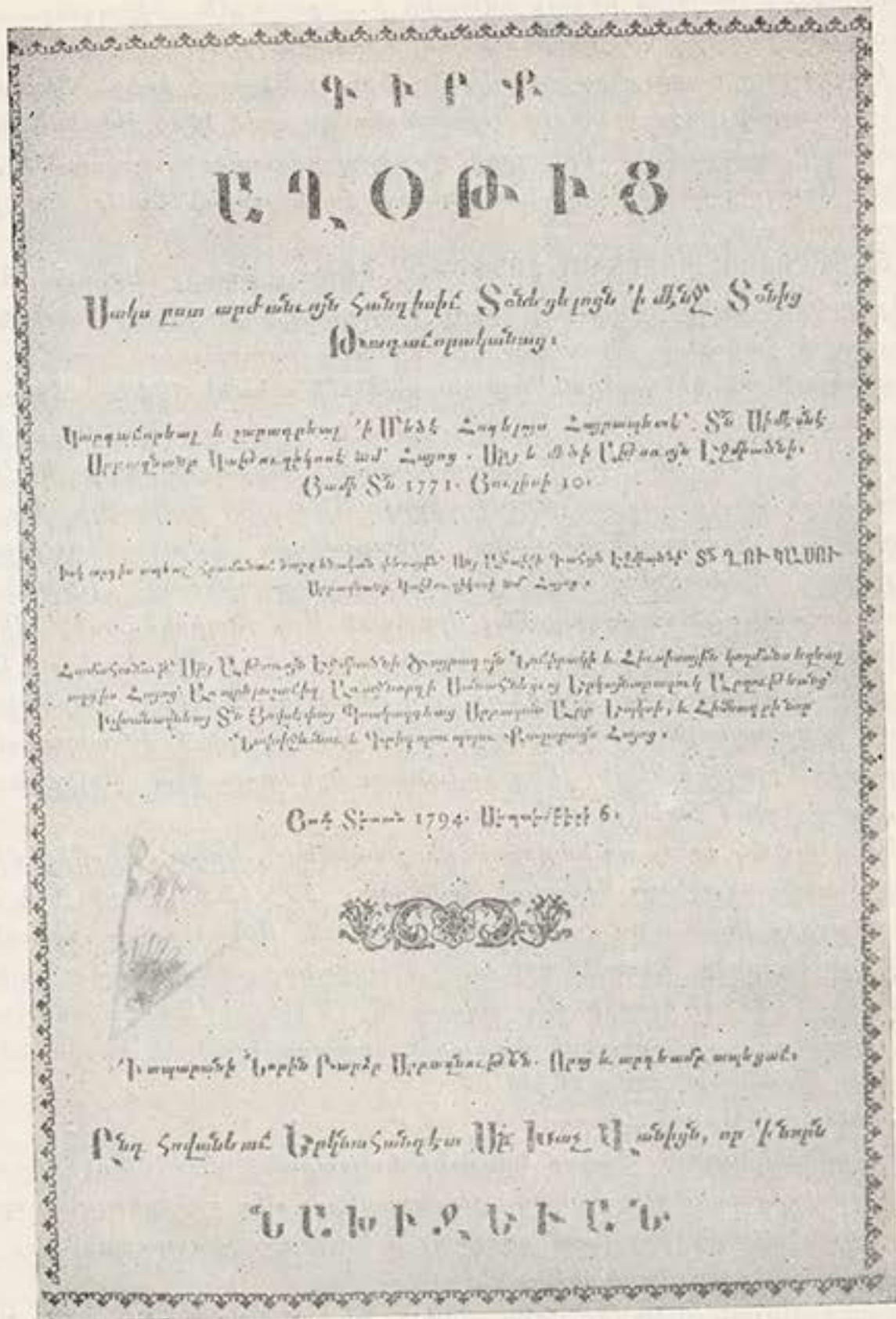
72 գծափակ էջեր. գունավոր թղթի շապիկով: Երկու կողմից մեկական թերթից պահպանակներ: Վիճակը՝ բավարար: 19×12×1 շափի: 6 և 7 էջերի միջև միջադիր թերթ ուր փորագրված է Հոհան Ոսկերերանը զրուցելիս մի խումբ ունկնդիրների հետ: Նկարի տակ 6 տողանոց բանաստեղծություն: Նախագարդեր 7, 35, 37 էջերին: Վերջագարդ 36, 72 էջերին: Զարգագրեր հատվածների սկզբներին: Հիշատակների փոխարեն օգտագործված են քառյակների համարները: Շարվածքի շափը 16×9 սմ:

Հրատարակություն—2-րդ:

Բովանդակություն. Յակոբ Նալչանի նախաբանը: Հովհ. Ոսկերերանի երրորդ և շորրորդ ճառերի շափածո շարադրանքը: «Առ քնթերցողսն՝ պատճառ խրատական տետրակիս: Ոտանաւորեալ ի Յակոբ... պատրիարքէ...»: «Յիշատակարան տպեցուցանողի տետրակիս»:

Տպագրութեան պատմությունը. Հակոբ Նալչանը իր նախաբանի մեջ գրքի տպագրության կարևորությունը պատճառաբանում է հետևյալ կերպ. «Տեսանելով իմ ի գրեանս Սրբոյն Յօհաննու Ոսկերերանի յանդրիանդրեայ գրքոջ զերրորդ, զշորրորդ ճառսն գոյ բարոյական խրատք կատարելութեան, առաւել համեղագոյն և անուշահոտ քան զառակացն Սօղոմօնի և Սիրաքայ, վասն

¹ Հարություն Շմալոնյանը Բաղդասար դպրի «Գիրք քերականութեան» աշխատության հիշատակարանի վերջում գրում է. «... այսու հինգ զիրս յառաջ ածի...»: Ուրեմն 1771 թ. լույս տեսած այս քերականությունը նրա տպարանում լույս տեսած գրքերից հինգերորդն է: Մինչդեռ Գ. Լեոնյանը իր «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» (Երևան, 1946, էջ 160) աշխատության մեջ և Թեոդիկը իր «Տիպ ու տառ»-ում (էջ 173) Հարություն Շմալոնյանի տպարանում լույս տեսած գրքերից հինգերորդը սխալմամբ համարում են Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի»-ն, ապագրված 1772 թվականին:

Նկ. 3. Գիրք աղօթից, Ն. Նախիջևան, 1794:

որոյ կամեցայ ըստ մտաց երանելոյն զայնոսիկ ժողովել ի միասին, և փունջ մի գեղեցիկ յօրինել շափեալ ոտիւք, և պարզեալ դիտաւորութեամբ, և տալ ի ձեռս ամենայն բարոյն հեշտասիրաց և ողջախոհ մոլեաց...»։ (Պետ. Մատենադարան, Հնատիպ գրքերի հավաքածու, № 109)։

6. ԳԻՐԳ /ԱՂՕԹԻՅ/ Սակս ըստ արժանաւորն հանդիսիւ Տօնեցելոցն ՚ի մէջ՝ Տօնից /Թագաւորականաց : /Կարգաւորեալ և շարադրեալ ՚ի Մեծէ Հոգելոյս Հայրապետէ՝ Տեառն Սիմէօնէ /Արքայնայնայն Կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց . Սրբոյ և մեծի Աթոսոյն Էջմիածնի : /Յամբ Տեառն 1771 . Յուլիսի 10 : /Իսկ արդիս տպեալ՝ հրամանաւ նարդենական փետային՝ Սրբոյ Աստուա-

ծախշի Գահոյն էջմիածնի՝ Տեառն ՂՈՒԿԱՍՈՒՒ |Սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: |Համահաճութեամբ Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի Մայրագոյն նուիրակի և Հիւսիսային կողմանս եղեալ |ազգիս Հայոց՝ Առաքելաշաւիզ Առաջնորդի Սանահնեցոյ Երկայնարազուկ Արղութեանց՝ |Իշխանազնեայ Տեառն Յովսէփայ Պատկազգեաց Սրբազան Արք |Եպիսկոպոսի, և հիմնադրի նոր |նախիջկանու և Գրիգորուպօլու Քաղաքացն Հայոց: |Յամի Տեառն 1794. սեպտեմբերի 6: |Ի տպարանի նորին Բարձր Սրբազնութեան. Որոյ և արդեամբ տպեցաւ: |Ընդ հովանեաւ երկնահանգէտ Սուրբ Խաչ Վանիցն, որ ի նորն ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ/:

13 զարդափակ երկայուն էջեր սովարաթղթի կազմով, 3 թերթ պահպանակ, վիճակը բավարար, $29 \times 20,5 \times 0,3$ չափի, կապտավուն թուղթ. ճակատազարդ 3 և 5-րդ էջերին, վերջազարդ 4-րդ էջին: Զարդագրերը՝ հատվածների սկզբներին: Շարվածքի չափը 24×18 սմ:

Հրատարակություն — առաջին:

Բովանդակություն. Յառաջարանութիւն հեղինակին. Յատկապէս երգեցմունք, գիրք, և Աւետարան, և աղօթք, յաւուր Տօնախմբութեան կենդանի թագաւորի, որ կատարի յետ աւարտումն գիշերային ժամուն կամ զկնի պատարագին:

Տպագրության պատմությունը. Միմեոն կաթողիկոս Երևանցին գրել է այս մաղթանքը, որպէս երախտագիտութեան արտահայտություն Եկատերինա Բ կայսրուհու 1768 թ. հրովարտակի առթիւ: Մաղթանքը պետք է կարդացվեր հայկական եկեղեցիներում, ուսական կայսերական տան հանդիսադրության տոնի օրը: Իր նախարանի մեջ Միմեոն կաթողիկոսը գրում է. «...Արդ որովհետև այսքան գերազանց բարերարութեան ոչ ինչ կարէաք հատուցանել զփոխարէնն, վասն որոյ դայս քան բանս շարագրեցաք վասն մեծապայծառ Տօնախմբութեան նորին...»:

Հեղինակի ցանկութեամբ Ասլանյան Ստեփաննոս անունով մեկը 1775 թ. այս «Գիրք աղօթից»-ը թարգմանել է ուսերեն: Այդ թարգմանությունը Հովսէփ Արղութեանը 1780 թվականին մատուցել է Եկատերինա կայսրուհուն (Պետ. Մատենադարան, Հնատիպ գրքերի հավաքածու, № 559):

7. ԳԻՐԳ |Անուանեալ Ղեկաւար Մանկանց որ հասուցանէ ի դրունս կենաց Յաւիտենական: |Արարեալ իմաստասիրաց Երրայեցոց. | և ժողովեալ Տեսուայ որդոյ Սիրաքայ |ի Յանուն էկղէսիաստիկոս: |Եւ այժմ ի նոյն օրինակէ տպեցեալ ի խնդրոյ |և ծախիւրն, Պատուելի Շահմիրի որդոյ |Սուլթանումի ի պատիւ Արփիափայլ ԳԻ |ՕՐԳԻ ժառանգ որդոյ թագաւորութեան վերաց Բագրատունւոյ: |Ի Հայրապետութեան Տեառն ՂՈՒԿԱՍՈՒՒ |Ամենայն Հայոց Սրբազան Կաթողիկոսին ի Վաղարշապատ: |Եւ ի Թագաւորութեանն Օգոստոսափայլ Տեառն |Երկրորդի ՀԵՐԱԿԼԱՅ Բագրատունւոյ| ի Թիֆլիս: |Յամի Տեառն փրկչին մերոյ Քրիստոսի 1797: |Եւ Թուխ թուականութեան Հայոց ՌԲՃԵԷ: |Ի Հնդկիս և ի Մայրաքաղաքն Մաղրաս: |Ի տպարանի Տէր Յարութիւն Շմա|օնեան Շիրազեցոյ: |Ի սմանէ տպեցաւ հատ 300:

Տիտղ. թ. 4 էջ առանց էջագր. 285 էջ. կաշիպատ տախտակե կազմ, երկուական թ. սպիտակ թղթից պահպանակ. վիճակը բավարար, $15 \times 9 \times 1,5$ չափի: Փորագրություն 4-րդ (առանց էջագր.) էջի վրա: Ճակատազարդ 1-ին էջի վրա. ունի վերջազարդեր. զարդագրեր: Հիշարանը շկա 218, 254, 284 էջերին: Շարվածքի չափը՝ $10,5 \times 6,5$ սմ:

Հրատարակություն—Առաջին:

Բովանդակություն. Հարություն Շմավոնյանի նախաբանը. «Առ բարեմիտ ընթերցողս». «Էկլէսիաստիկոս»: Աղօթքներ: «Վերջաբանութիւն գրքոյս առ սիրելի մանկունան Հայոց»: Համառոտ հիշատակարան:

Տպագրության պատմությունը. Հարություն Շմավոնյանը իր նախաբանի մեջ գրքի տպագրութեան մասին գրում է. «...Քանզի այս գիրքս լի է ամենայն խմաստութեամբ և հանճարով, որ բանայ զայս մտաց... և լուսաւորէ զօրութիւն հոգւոյն... հարկաւոր համարեցի զայս էկլէսիաստիկ անուանեալ գրուածքն տպագրել... ըստ համեմատութեան միևնույն օրինակին որպէս է տպագրեցեալ ի Մատուածաշունչ գիրն. և յօրինել զնա յատուկ գրքոյկ՝ որ յաշողակ լինիցի մանկանց ունիլ ընդ իւրեանց...»:

Ինչպէս նշված է տիտղ. Թ. վրա. տպագրվել է 300 օրինակ: (Պետ. Մատենադարան, Հնատիպ գրքերի հավաքածու, № 675):

Տ. ՍԱՂՄՈՍ |Դաւթի: Որ և կոչի |ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ |տպագրեցեալ ի Մեծի Աթոռոջ Սրբոյ էջմի/ածնի հրամանաւ Տեառն |Նփրեմի Սրբազան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ի թուոջ մերում, ՌՄԿԸ (1819): ի տպարանի սուրբ Լուսաւորչին:

417 զարդափակ էջեր. կաշեպատ, դրոշմազարդ տախտակե կազմ. կազմի տակը գունավոր ծաղկազարդ թուղթ. պահպանակ—3 թ. սպիտակ թուղթ երկու կողմից. վիճակը—բավարար. 18,5×10,5×3,5 չափի: Տիտղ. թերթը շրջափակված խորանով. փորագրություն 2, 44, 90, 140, 184, 236, 280, 326 էջերին. ճակատազարդ. 3, 91, 141, 185, 237, 281, 327 էջերին. զարդագրեր. վերջազարդեր. լուսանցազարդեր. շարվածազարդեր: Հիշարտոք չկա 12, 30, 193, 324, 339 էջերին: Շարվածքի չափը 12×7 սմ:

Հրատարակություն—Փոքրագիր սաղմոսարանների մեջ ժամանակագրական կարգով պետք է լինի 12-րդը:

Բովանդակություն. Սաղմոսարան. Աղօթք Մանասէի թագաւորի. Գրիգոր Նարեկացի, Մաղթանք զօրաւորք ընդդէմ արհաւիրաց գիշերայնոց. Ներսէս Շնորհալի, Աղօթք իւրաքանչիւր անձին... Տօմարական աղիւսակք: Յիշատակարան:

Տպագրության պատմությունը. Սաղմոսարանի տպագրութեան մասին «Յիշատակարան»-ի մեջ կարդում ենք. «...Տպագրեալ աւարտեցաւ սուրբ Գիրքս Սաղմոսաց ի ՌՄԿԹ թուականութեան մերում և յամսեանս մայիսի, ի լուսակառոյց... կաթողիկէն էջմիածին... չիշնաչիք զՔանձակու գետաշէնցի Սարգիս Քէոյիսայեան... Յարութիւնի որդի Բարիլօն բնակեալ օրհնեալ պարոն Յակոբն... և այլ ազգականօք... Յակոբն մինչ եկեալ ի սուրբ գահս՝ ետես զձեռնարկութիւնս մեր ի նորոգութիւն տպարանիս, խնդրեաց յատկապէս՝ նախ զսաղմոսարանս զայս տպագրել արդարավաստակ արդեամբն իւրով ի չիշատակ ինքեան և համայն իւրայնոցն: ...Արժանի համարեսչիք չիշման... զսրբագրիչ Գրիգոր վարդապետն... նաև... պատուելի վարպետ Մարտիրոսն... գրաշար Գրիգորն... զմեկանահար Պետրոսն... զտպիչ տիրացու Յակոբն...» (Պետ. Մատենադարան, Հայերեն գրքերի հավաքածու, № 22136):

¹ Դուկաս կաթողիկոսի քրքր 1793 թ. լույս տեսած «Տաղարան փոքրիկ»-ից հետո էջմիածնի Գրիգոր Լուսավորչի անվան տպարանը երկար ժամանակ զաղարել է գործելուց: Ըստ Թեոդիկի այդ զաղարը տեղի է մինչև 1842 թ., երբ լույս տեսավ Հ. Շահա-

9. ԳԻՐՔ / ՀԱՆԴԻՍԱԴՐՈՒԹԵԱՆՅ ՏՕՆԻՑ / ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆԱՅ, / Շարակարգեալ ի Սիմէօն կաթուղիկոսէ ամենայն հայոց Երևանցոյ՝ / յաւելուածովք նորահիւ շարականաց և աղօթից: / Յամի Տեառն 1771. յուլիսի 10/: Տպեալ Երրորդ անգամ: / Ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննու Սրբազնագոյն Կաթուղիկոսի / ամենայն հայոց: / Յամի Տեառն 1833. հոկտեմբերի 9: / Ի տպարանի սրբոյ կաթուղիկէ ԷՁՄԻԱՄՆԻ:

21 երկայուն, զարգափակ էջեր: Նորակազմ, սկզբից 2 թերթ սպիտակ հասարակ թուղթ. թերթերը կեղտոտած, հնացած. 33,5×21×0,5 շափի. ճակատազարդ 3-րդ էջին. վերջազարդեր 2, 4, 8 էջերին. շարվածքի շափը 23×16 սմ:

Հրատարակություն — 3-րդ¹:

Բովանդակություն. Յառաջարանութիւն հեղինակին: Շարական (Դ2), բնթերցուածս Առակաց: Ընթերցուածս յեսայեայ մարգարէէ. Պետրոսի, Պօղոսի առաքելոյն: Յուցակ թագաւորական Տօնից:

Տպագրության պատմությունը. Այս գրքի առաջին տպագրությունը լույս է տեսել «Գիրք աղօթից սակս ըստ արժանւոյն հանդիսին Տօնեցելոցն ի մէնջ՝ Տօնից թագաւորականաց»... վերնագրով: Երրորդ հրատարակութեամբ լույս է տեսնում «յաւելուածովք նորահիւ շարականաց և աղօթից» և փոփոխված վերնագրով: (Պետ. Մատենադարան, Հայերեն գրքերի հավաքածու, № 25365):

10. ՉԱՅՆԱՔԱՂ / ՇԱՐԱԿԱՆ / Յորում բովանդակին հոգնուագ պաշտօններ- / դութիւնք սուր եկեղեցոյ Հայաստանեայց / Ի փառարանութիւն Աստուծոյ և ի մեծարանս / սրբոց նորա: / Կարգաւորեալ ըստ պատշաճի իւրաքանչիւր աւուր հանդերձ խորհրդաւոր քաղո/ւածովք ի դիւրութիւն կրօնցողաց: / Ի Հայրապե-

թունյանի «Մտորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի» երկհատոր գիրքը («Տիպ ու տառ», էջ 177), ըստ Գ. Լեօնյանի՝ մինչև 1838 թ., կըր լույս տեսով «Հարիւր և չորս պատմութիւն հաւաքեալ ի Հին և Նոր կաակարանաց...» գիրքը («Հայ գիրքը և տպագր. արվեստը», Երևան, 1946, էջ 218):

1819 թվականին Էջմիածնում տպագրված Մաղժոսարանի հայտարարութեամբ նոր ու արժեքավոր տվյալներ ենք ստանում քաղմարդյուն այդ տպարանի պատմութեան մասին: Այդ գրքի հիշատակարանում կարգում ենք. «Արդ որք յանդիման լինիք սովաւ Ասաջի Աստուծոյ՝ մի ձանձրասջիք յիշել զվերանորոգոյն տպարանիս զՏէր Եփրեմ յօգնավիշտ Սրբազան վեհապետն, որ ի նեղութեանս ժամանակի դերագոյն քան զսասջինն պայծառացոյց և զրեթէ ի հիմանէ նորոգեաց զտպարանն սրբոյ գահիս, ի լոյս մանկանց նորոյ Սիօնի՝ զխանդարեալն ի բազում ամաց հետէ» (էջ 415):

Էջմիածնի տպարանը սրոջ գաղարից հետո նորից գործի է գրվում Հովհաննես Կարբեցի կաթուղիկոսի օրոք: 1833 թվականին այստեղ լույս են տեսնում «Չայնաքաղ շարականը» և Սիմեոն Երևանցու «Գիրք հանդիսագրութեան» 3-րդ հրատարակությունը:

¹ Պետ. Մատենադարանի հայերեն գրքերի հավաքածուի № 14312-ի տակ պահվում է այս նույն գրքի մի այլ հրատարակության թերթի օրինակը: Նրա շաղիկի վրայի վերնագիրը ճիշտ նույն ձևով է, ինչ որ այս հրատարակության: Սկզբում է 9-րդ էջից: Գրքի մեջ չեն պահպանվել տվյալներ հրատարակության վայրի ու տարեթվի մասին: Սակայն արտաքին ձևավորումից և, մասնավորապես, շաղիկից կարելի է եզրակացնել, որ այն ևս ստված է Էջմիածնում: Եստ հավանական է, որ սա այդ գրքի երկրորդ հրատարակությունն է:

Այսպիսով, «Գիրք հանդիսագրութեանց տօնից կայսերականաց» գիրքը (եթե հաշվելու լինենք նաև թերթի օրինակը) ունեցել է, ըստ մեր տվյալների, ինը հրատարակություն, որից առաջինը Նոր-Նախիջևանինն է, տպագրված 1784 թվականին, իսկ մնացած ութը՝ (երկրորդ տպ. թվականն անհայտ), 1833, 1859, 1879, 1833, 1884, 1894, 1910 թթ. հրատարակությունները տպագրվել են Էջմիածնում:

տուֆեան Արարատեան մայր Աթոռոյ սրբոյ Կաթուղիկէ էջմիածնի: Տեառն և Տեառն 8 Յովհաննու Կարբեցոյ Աստուածընտիր Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, և Ասպետի սրբոյն Աղէքսանդրի Նեվաջոյ՝ /ՌՐՈՅ /հրամանան իսկ Տպագրեալ Ծախիւք Կարբեցի տէր Մարուքեանց Ասպետ Յովսէփ եպիսկոպոսի փեսային Սահակայ, և քեռն Եղիսարեթի հանգուցելոց, և մօրն Հոփսիմէի: Ի սուրբ Կաթուղիկէն /ԷՁՄԻԱԾԻՆ. /Յամի Տեառն 1833, և Հայոց ՌՄՁԲ:

562 երկսյուն, զարդափակ էջեր. կաշեպատ ստվարաթղթե կազմ. երկու կողմից մեկական թերթ թղթե պահպանակ. վիճակը—բավարար: 32,5×22,5×4,5 չափի: Փորագրութիւն 6-րդ էջին. ճակատազարդ 7, 230, 316, 367, 382, 396 էջերին: Ունի վերջազարդեր, նախազարդեր, զարդադրեր, շարազարդեր: Մի քանի տեսակի թուղթ: Շարվածքի չափը՝ 23×16,5 սմ:

Հրատարակութիւն—«Ձայնաքաղ շարականների» մասին եղած մատենագիտական տվյալներից կշնկով 5-րդը պետք է լինի:

Բովանդակութիւն. Ձայնաքաղ շարական: Յանկ քաղուածու շարականիս: Յիշատակարան տպագրողի:

Տպագրութեան պատմութիւնը. Շարականի տպագրութեան մասին «Յիշատակարան»-ի մեջ կարդում ենք. «...Յաւարտ եհաս տպագրութիւն երածշտական... Շարակնոցի՝ ընդ հովանեա... մայր Աթոռոյ սրբոյ Կաթուղիկէ էջմիածնի յամի տեառն 1835 և հայոց ՌՄՁԲ... Յիշեսջիք զնուիրողն ծախուց տպագրութեանս. զկարբեցի... Սահակն...: Ընդ որս յիշեսջիք զվերակացու և զսրբազրիչն տպարանիս զՅովհաննէս վարդապետն էջմիածնեցի...: Յիշեսջիք և զաշխատաւորսն տպարանիս Գէորգն Արարատեան և զՎլասիոսն Յակոբեան, զգրաշար Յովհաննէսն Տէր-Մկրտչեան և զԳրիգորն Ժամհարեան, զմրազարկ Կարապետն Գրիգորեան. և զտպիչ Աւետիսն Յօհաննիսեան և զՅանն Բալասանեան...»: (Պետ. Մատենադարան, Հայերեն գրքերի հավաքածու, № 8684):

